

Ана Лупуловић

Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Београд
alupulovic@bfspc.bg.ac.rs

УДК: 281.163.41:398]: 2-135

Представе о Богу у српским народним бајкама и легендама

Сажетак: У раду се разматра на који начин је религиозно присутно у народним бајкама и легендарним причама Вукове збирке, са посебним акцентом на представљање Бога и Божијег присуства у овим прозним облицима.

Кључне речи: Бог, бајка, легендарна прича, усмена проза.

Познате су изреке српског народа: „Бог ником дужан не остаје.“ (Караџић 1987: 56), „Сила је у Бога једнога.“ (Караџић 1987: 256), али и „Што је од Бога, слађе је од меда.“ (Караџић 1987: 311). Поред тога што се могу схватити као поуке, оне, такође, представљају и опредељење једног народа. Све оно што је народ српски пролазио, одразило се и на стваралаштво његово, на богату ризницу народне књижевности и уметности уопште. Како су се представе о Богу развијале откривају (и скривају), између осталог, многи усмени прозни облици, у којима су сачувани и елементи чудесних представа загонетне словенске митологије, и православна хришћанска вера наших предака. Однос између човека и Бога увек је изражен динамично, а често и драматично, кроз многе теме и мотиве различитих облика српске усмене прозе.

Бајка, легенда и легендарна прича — опште одлике

У предговору својој збирци¹, објављеној у Бечу 1853 године, Вук Караџић дели народне приповетке на *мушке* и *женске*. За разлику од мушких, чија је основна карактеристика реалистичност, за женске приповетке Вук каже: „Женске су приповијетке оне у којима се приповиједају којекаква чудеса што не може бити (и по свој прилици само ће за њих бити ријеч гатка, њемачки Märchen!?)“ (Караџић 1988: 48). На овај начин Вук издваја фантастику као

¹ Као изворну грађу за потребе овог рада користили смо Вукову збирку српских народних приповедака — В. С. Караџић, *Српске народне њриповијетке*, Просвета, Београд, 1988.

² Браћа Грим су подвукла разлику између приповедака (Märchen) и предања (Sagen), сма-трајући прву категорију „поетичнијом“, а другу „историчнијом“. Видети више код: Милошевић-Ђорђевић 2006: 10–11).

главну особеност бајке. Многе дефиниције на које наилазимо у нашој савременој науци, такође истичу ову особину. Тако се бајка најчешће одређује као „народна приповетка фантастичне садржине“ (Милошевић-Ђорђевић 2006: 162). Други аутори подвлаче и сложеност композиције, па кажу да „бајка представља развијену, стилизовану причу фантастичне садржине, у чију се истинитост не верује“ (Самарџија 2011: 48). Ова одлика бајку битно разликује од осталих усмених прозних облика, код којих, такође, наилазимо на фантастичне елементе.

В. Проп је био први који је, у својој студији о морфологији бајке, скренуо пажњу на специфичност структуре овог жанра. Установивши функцију, као јединицу форме, Проп проучава бајку према функцијама носиоца радње, сматрајући да је битно *ишја* чине носиоци радње, а споредно ко чини и како чини.³

Приповедана изнова и изнова, бајка је, кроз дуге векове свог постојања и уобличавања, израсла до високо стилизоване приповетке. Као таква она има своје поетичке законитости.

Бајка је удаљена од стварности и од конкретног, па неки теоретичари говоре о апстрактном стилу бајке. Карактеристичне су уводна и завршна формула, типски јунаци, апстрактно изражен хронотоп.⁴

Када говоримо о легенди, треба прво истаћи да је теоретичари разликују од легендарне приче. Што се порекла и значења самог термина тиче, он потиче из латинског језика и значи — *оно што треба прочитати*.⁵ У ужем смислу легенда представља „спис о животу и делима светаца“ (Милошевић-Ђорђевић 2006: 179), и као таква „има извориште у Библији, Старозаветним и Новозаветним текстовима, али и у лажним књигама и средњовековним апокрифима.“ (Самарџија 2011: 274)

За разлику од легенде, легендарна прича представља „усмени приповедни облик религиозно-фантастичне садржине. (...) Бави се подручијем човекових односа са вишим силама у једној хришћанској концепцији света, али без тенденциозности.“ (Милошевић-Ђорђевић 2006: 179) Док је легенда дидактичког карактера, легендарна прича жели да подучи, али и да забави, па је сусрет човека са натприродним бићем лишен стравичног.

Разлика између легендарне приче и бајке огледа се, пре свега, у односу према истини. Док је бајка, како је наглашено, фантастична прича у чију се истинитост *не верује*, легендарна прича тежи ка истинитом.⁶ Фантастика бајке се

³ Проп је у *Морфологији бајке* установио 31 функцију. У једној бајци није могуће срести све функције, али се уочава понављање радњи уз њихово често спаривање. Види више код: Милошевић-Ђорђевић 2006: 25–30.

⁴ О особеностима стилистике фолклорног текста види више код: Венгранович 2011: 105–120.

⁵ Види код: Милошевић-Ђорђевић 2006: 179.

⁶ Види код: Самарџија 2011: 276.

од стране аудиторијума доживљава као нешто нереално, „што не може бити“. С друге стране, фантастично и чудновато се, у легендарној причи, прихвата као једна специфична врста реалности. За верујућег човека постојање Бога, анђела, светаца, па и ђавола не доводи се у питање, већ чини саставни и суштински елемент његовог погледа на свет. Стога се њихово појављивање у легендама и легендарним причама доживљава као могуће и очекивано.

Проф. Нада Милошевић-Ђорђевић констатује да структуру облика чине специфичне функције, којих има знатно мање него функција бајке, и које су постављене у посебне међусобне односе. Ипак, централна функција остаје функција реаговања јунака.⁷

Религија и представе о Богу у бајци и легендарној причи
„Бог је стари давалац.“, „Бог је стари чудотворац.“ (Караџић 1987: 55)

Религиозно поимање света свакако је било део стварности народа и заједнице у којој су настали ови књижевни облици, као и приповедача који су их казивали и преносили. Религиозне представе морале су, дакле, бити уткане у само ткиво бајке и легенде. Због тога ови облици у себи чувају различите слојеве, који сведоче о човековом доживљају божанског и односу према њему. Хришћанство представља најмлађи слој, који може бити најочљивији, али није и једини. Стара словенска митологија, са својим боговима и дијесовима, често се назире кроз хришћанску фасаду. Многи аутори зато истичу својеврсни дуализам када говоре о религији и представама о Богу у народној књижевности.⁸ Сматрамо да свака варијанта, на свој начин, одражава процес христјанизације, па негде претеже паганско, негде хришћанско, а негде као да обоје паралелно егзистирају. Једна од битних одлика Хришћанства јесте да од старог чини ново. На општем плану — од закона Старог Завета, присну заједницу Бога и човека, обновљену кроз оваплоћење и жртву Богочовека Христа. Од Пасхе јудејске — Нову Пасху — Христа. На појединачном плану — кроз крштење, од „старог човека“ постаје нов, који се облачи у Христа. „Стога, ако је ко у Христу, нова је твар; старо прође, гле све ново постаде.“ (2 Кор. 5, 17). Процес христјанизације је дуг и комплексан, јер оно старо, архетипско, из најдубљих слојева бића, умире споро и има тенденцију да се враћа. Ипак, хришћански идентитет подразумева динамику, непрекидни раст, подвиг, стремљење да се буде хришћанином, а то значи у заједници са Христом.

Оно што је карактеристично за бајку јесте да у њој више различитих религијских представа паралелно постоји, на пример хришћански и пред-

⁷ Н. Милошевић-Ђорђевић установљава 10 функција у структури легендарне приче. Види више код: Милошевић-Ђорђевић 2006: 43–55.

⁸ Види више код: Самарџија 2012: 12–13.

хришћански, тј. пагански елементи најчешће егзистирају једни поред других, а често долази и до њиховог мешања. Ако упоредимо бајку са легендом или неким другим прозним обликом лако се да уочити специфичност бајке у односу према религији — мешање је особеност жанра.⁹ Оно је могуће због тога што у бајци стварност бива преобликована, тако да религијски мотиви постају књижевни.¹⁰ Сматра се да у бајци долази до десакрализације религиозног, јер оно за овај жанр има умањену важност. Хришћанство је, као званична религија приповедачке средине, присутно и често најуочљивије, а остале представе постоје на нивоу сурвивала.¹¹ Много је, на пример, мотива везаних за хришћанске обреде и празнике. Склоност бајке ка апстракцији и сублимацији, такође доводи до губљења првобитних значења појединих религијских појмова, као и обичаја, култова и ритуала. Религиозно је у бајци присутно у облику конвенционалних поздрава, заветовања, узречица. Јунаци бајке обавезно називају један другом Бога, па ће тако поступити чак и дивови (СНП, Додатак, 1) и разне бабе¹², (СНП 4, 8, Додатак 9). Баш-Челик ће заклинасти најмлађег царевића „Богом живијем“ (СНП, Додатак, 1), а рибица, лисица и курјак Богом ће се братимити са царевићем (СНП 4). Ипак, у приповетки *Правда и кривда*, (СНП, 16) помињање Бога од стране млађег, праведног брата, више је од конвенције, јер оно „покреће радњу“¹³ и поставља питање вере у Бога као заштитника правде, али и спремности да се Бога и правде ради пострада. Као сурвивал овде се јавља мотив о вилинском извору.

Бог се у многим приповеткама поистовећује са правдом, с обзиром да етика бајке најчешће одговара хришћанској. Сам услов жанра, да правда мора победити, истина се обелоданити, да праведни и милостиви морају бити награђени, а зли кажњени, сасвим одговара хришћанском поимању етике. Када су у питању награда и казна, примећује се сличност са хришћанским учењем, посебно ако се ствари посматрају из есхатолошке перспективе. Естетика бајке подразумева да се велики значај придаје лепоти, и то апсолутној. Она има епитете светлог, сјајног и белог. На тај начин представа о лепом у бајци се уклапа у хришћанско поимање обоженог света и човека. Овде је нарочито важно поменути специфичну склоност бајке ка златном, и то метафорично схваћеном, које је заправо ознака чудесног, тј. оностраног. Бајка често етичко приказује кроз естетско, односно, унутра-

⁹ Види код: Радуловић 2009: 151.

¹⁰ *Исјо*, 152.

¹¹ *Исјо*, 152.

¹² У бајкама се често среће лик *бабе*, тј. старице која познаје моћ трава, магичне формуле за претварање људи у животиње и слично. Иза овог назива најчешће се заправо крије вештица, која се у српским бајкама скоро нигде не именује, због дубоко укоренење представе о опасности именовања демона тј. његовог призивања изговарањем имена.

¹³ Види код: Радуловић 2009: 259.

шње и душевно представља као спољашње и физичко. Уместо да каже да је јунакиња добра, бајка ће рећи да је лепотица, при чему скоро никада не даје опис. А ако већ нешто треба да опише, то ће бити златна коса, златне белеге или делови тела. Лепота је у бајци апстрактна.¹⁴ Све ове елементе можемо наћи и у иконопису. Ако погледамо било коју икону, видећемо исто такво приказивање спољашње лепоте која је апстрактна и заправо одражава лепоту душе. Склоност ка златном (позадина скоро сваке иконе је златна), средрном, ка драгом камењу, више је него уочљива. Трећа рука Богородице Тројеручице је од сребра и злата, као и окви на овој и на многим другим иконама. Пејзаж, или приказ куће на икони, ако постоји, веома је сведен и апстрактан. Време се не може приметити, јер је икона већ закорачила у безвечерњи дан. Као што Рерих за фигуре бајки каже да им не треба опис унутрашњег света, јер оне саме јесу тај свет,¹⁵ сматрамо да се исто може рећи и за икону. Икона представља прозор у живот будућег века, она је загледана у есхатон. Духовна лепота светитеља добија на икони физички израз. Мало, убого, кржљаво са почетка бајке, показаше се управо као сушта супротност на крају. Ради се о *преображају* јунака, који је карактеристичан за овај жанр. Такво поимање поклапа се са хришћанским. Верни народ у Цркви назива се царским свештенством, они су наследници Царства. Управо зато млада и младожења на венчању носе круне, баш као царевић и царева кћи у бајци — ту налазимо још једну сличност између бајке и хришћанства. Бајка се најчешће завршава венчањем, а женидба и удаја представљају њене централне мотиве. С друге стране, у хришћанству је познат мотив Христа као Женика људских душа, а прво чудо које је Он учинио, управо је чудо на свадби у Кани. „Лити чак каже да се нуминозно, које је из бајке одсутно и није директно представљено, јавља кроз ‘преводе’, тј. као лепо и ружно. Лепо је одсјај божанског у бајци, ту се јавља извесна религиозност бајке.“ (Радуловић 2009: 175) „Лити истиче одређене сличности бајке и хришћанства: човеку су потребни помоћ и спас и они долазе од оностраних сила. Положај неугледног јунака поклапа се са јеванђелским речима да ће последњи бити први, а понизни уздигнути. У ширем значењу све бајке се баве спасењем.“ (Радуловић 2009: 157)

Најпре бисмо овде истакли тип приповетке о девојци без руку, јер често цела приповетка овог типа подлеже христјанизацији — Богородица (или Бог) исцељују одсечене руке прогнаној девојци. Павле Поповић објашњава порекло ове бајке и прави разлику између два типа приповедака. У првом, централни мотив чине очеве родоскрвне намере, а у другом главну јунакињу прогони маћеха. Оба типа Поповић налази у нашој усменој књижевности. Првом типу би, у Вуковој збирци, одговарала *Царева кћи овца*

¹⁴ Став који износи Макс Лити. Видети више код: Радуловић 2009: 175.

¹⁵ Види код: Радуловић 2009: 174.

(СНП, 28), а дугом типу *Зла маћеха* (СНП, 33). Приповетка *Царева кћи овца* је, каже Поповић, фрагментарна, само се почетак очувао, а даљи ток приповедања прекинут је мотивом о претварању девојке у овцу.¹⁶ У бајци *Зла маћеха*, Бог се, преко „некаквог човека“, а вероватно се ради о анђелу или светитељу, јавља у сну девојчином оцу, у тренутку када девојци одсецају руке, и говори му како да исцели кћер. Хришћански мотиви и теме који су сачували свој оригинални смисао могу се наћи и у другим бајкама Вукове збирке. Једна од њих је тема о убици аждаје и спасиоцу царева кћери.¹⁷ У причи о змајеубици лако препознајемо сиже легенде о Св. Ђорђу, у којем се аждаја поистовећује са ђаволом. Код Вука налазимо две приповетке са овом темом — *Биберче* (СНП, Додатак, 18) и *Аждаја и царев син* (СНП, 8), а мотив о јунаку — убици аждаје која прождире људе, постоји, између осталог, и у приповетки *Баиш-Челик*, (СНП, Додатак, 1). У првој, поред теме о Св. Ђорђу, имамо и мотив борбе Давида са Голијатом. Овде је такође присутна и својеврсна „обрнута логика“ коју деле и хришћанство и жанр бајке — да ће мали, презрени и наизглед слаби, изаћи као победници; то јест, долази до преображаја јунака.¹⁸ Под преображајем се пре свега подразумева процес индивидуације. У овој бајци постоји још једна, коначна „провера“ јунака — прави јунак је онај кога *црква* прима. Лажни јунак, у покушају да стигне у цркву први, не би ли добио руку царева кћери, пропада кроз под, који се под њим отвара, и исече се на ножеве.

У приповетки *Аждаја и царев син* ова тема је донекле измењена, јер се царев син, да би ослободио своју старију браћу, бори са аждајом, а царева кћи, на неки начин, фигурира као чудесни помоћник. Осим легенде о Св. Ђорђу, овде видимо и утицај Новог Завета и хришћанског предања о Христовом силаску у ад, рушењу адских врата и избављењу заточених људи. На борбу са аждајом царев син долази као *йасийир* са овцама, у чему препознајемо мотив Христа као доброг пастира. Тек када порази аждају, која му је прогутала браћу, царев син успева да отвори гвоздена врата у рекавици у којој је, заједно са његовом браћом, заточено велико мноштво људи („свет Божиј“).

У неким приповеткама присутан је мотив молитвеног обраћања Богу, које је од пресудног утицаја на ток радње. У бајци *Коме Бој йомаже нико му науудиши не може* (СНП, 11) трећи брат, кога сви држе за будалу, креће на пут „молећи се Богу да му да добру срећу“. Он успева да задобије руку царева кћери пошто је преживео три ноћи у различитим одајама двора.

¹⁶ Види код: Поповић 1905: 61–64.

¹⁷ Види код: Милошевић-Ђорђевић 1971: 134–162.

¹⁸ Код Биберчега долази до преображаја у току бајке, не на крају. Када долази други пут да помогне царевој кћери Биберче је већ измењен — порастао је, тако да га ни царевања одмах не препознаје.

Повампирени цар који је давио друге просце, није му могао наудити, јер је јунак све три ноћи пробдео у усрдној молитви. После женидбе је преображен, и родитељи га не могу препознати. Молитва помаже и јунаку приповетке *Златијорунни ован* (СНП, 12). Пошто му је оца у лову убио златоруни ован, кад одрасте, јунак и сам полази у лов. За разлику од оца он успева да преживи напад овна и да га убије, претходно се помоливши и призвавши име Божије, а и касније се узда једино у Божију помоћ. Као чудесни помоћник овде се јавља „једно девојче“. Највероватније је да се заправо ради о анђелу чувару.

Потпуно препуштање Божијој вољи налазимо у приповетки *Права се мука не да сакријти* (СНП, 7), у којој се појављује и мотив новчића који не тоне. Јунак ове бајке узима новчић тек после три године службе, када, као знак од Бога да га је зарадио, новчић не потоне. Главни јунак заправо ништа не чини, осим што пројављује своју кроткост. Новчић као да не представља прави новац, већ се појављује као показатељ праведности јунакове. Он је својеврсни параметар који одређује када је служба поштено одслужена, и средство помоћу ког се купује „што у другом царству“. Златни сто, од ког се сва „колеба светли“, стоји као објава јунакове врлине и подсећа нас на речи из Јеванђеља: „Тако да се свијетли свјетлост ваша пред људима, да виде ваша добра дјела и прославе Оца нашега који је на небесима.“ (Мт. 5, 16)

У неким бајкама Вукове збирке постоји наглашена разлика између старог, паганског веровања, и хришћанства, као нове, праве вере. Такав случај имамо у приповетки *Ђавоља маштанија и Божија сила* (СНП, 19). У потрази за девојком какву је замислио, царев син се сусреће са неколико „баба“ врачара од којих добија чаробне дарове, који треба да му омогуће да се неповређен домогне девојке и да умакне њеној мајци. Међутим, дешава се нешто на шта се у бајкама обично не наилази — иако је учинио све како му је казано, јунак не може да заустави девојчину мајку. Обрт је карактеристичан: „Ондар царев син виђе да су ово ђавоља маштанија, прекрсти се пут истока и кликну јакога Бога у помоћ, док пуче муња из неба те сажеже ђевојачку мајку.“ Оно што је некада помагало (паганско, магично) више не делује. Хришћанско магију сматра „ђавољим маштанијама“, а њима једино може да се супротстави „јаки Бог“, који уједно и једини човеков истински помоћник. Тријумф хришћанства над паганским употпуњује приповедач када на крају нагласи да царев син, по доласку кући, девојку *џокрси*, па се онда с њом венча.

У приповетки *Вилина јора* (СНП, Додатак, 6) приповедач као да не може да се одрекне магичне лепоте старих словенских веровања у виле и њихова чудесна пребивалишта. Нова, хришћанска вера, њему је страна, више формалност, него истинско уверење, па налази компромисно решење — док је млад, јунак се жени вилом, има са њом пород и живи на Вилиној гори, а

кад остари „покаја се Господу Богу“, успева да некако, у последњи тренутак, испуни своју дужност према родитељима и „до смрти живје као прави хришћанин“. Колико је, међутим, за њега прелестан вилински свет, показује напомена да је и тада „сваког љета по један пут у ону гору ходио те се с дружином састајао и поздрављао“.

„Бог даје да се грешник каје.“ (Карацић 1987: 55)

Већ смо истакли да легендарна прича говори о односу човека и виших сила „у једној хришћанској концепцији света“ (Милошевић-Ђорђевић 2006: 166); стога је хришћанско поимање стварности суштинско када је у питању овај жанр. Оно чини основу на којој, и из које, настаје легендарна прича. Бог о коме говори народна легендарна прича је библијски Бог. Анђели и светитељи (међу њима многи домаћи, као на пример Свети Сава) припадају хришћанском православном календару. Главни противник Божији и непријатељ човеков је ђаво. Бог (или неки Његов изасланик) често силази на земљу, међу људе, да провери срца људска, да види „има ли који разуман, тражи ли који Бога“ (Пс.13). У том смислу у легендарној причи функционишу две провере (искушавања), и са њима повезане казне и награде.¹⁹ Ретко је, међутим, наглашено да се пред човеком појављује баш Бог, најчешће је то анђеоло или светитељ, „неки старац“, калуђер, или пустињак. Чудо је нераскидиво повезано са представом о Богу, а чудотворење једна од главних одлика светаца и анђела (СНП, 14).

Број ликова у легендарној причи је максимално сведен, а приповедање више почива на дескрипцији и низању слика које треба недвосмислено да истакну дидактичну поенту и етички кодекс. Он је експлицитно наглашен, и у исто време промовише модел понашања који доводи до награде, односно, спасења и, са друге стране, упозорава на поступке који воде у пропаст. Бог је, према томе, свевидећи, свезнајући и непогрешив, иако је најчешће дистанциран и невидљив. Његов суд је објективан и правдан, па стога праведници бивају награђени, ако не на овом, онда на оном свету, а грешници не могу избећи казну.

Некада, било у циљу поправљања, било утврђивања у добру, човек добија прилику да завири у онострано и осети рајско блаженство, или постаје сведок мука паклених. Мртви се јављају живима и живи комуницирају са почившима. Исход легендарне приче искључиво зависи од одговора јунака. Овде ипак треба нагласити да, са хришћанског становишта, основни циљ човеков и највећа награда јесу Царство Небеско и спасење. Све док је жив, човек има шансу да се промени и оствари овај циљ. Па ипак, има

¹⁹ Ово најбоље илуструју функције којима је Н. Милошевић-Ђорђевић обележила структуру легендарне приче. Види код: Милошевић-Ђорђевић 2006: 43–61.

случајева када се милост Божија пројављује и после смрти, па се и велики и окорели грешници спасавају молитвама и милосрђем праведних. Тај мотив налазимо у приповетки *Милосјива снаха и немилосјива свекрва* (СНП, 15), у којој Бог даје могућност покојној свекрви, чије је немилостиво понашање кажњено страшним мукама, да се ипак спасе, самилошћу и љубављу своје снахе.

У неким легендарним причама појављује се ђаво, било да се ради о његовом покушају да саблзни човека и дочепа се његове душе (СНП, 20), или да је у питању вечита борба добра и зла (СНП, 18).

Приповетка *Ко мање ишије, више му се даје* (СНП, 14) послужила је проф. Нади Милошевић-Ђорђевић да на њој прикаже морфологију легендарне приче и одреди функције и њихове односе.²⁰ Бог шаље анђела (прерушеног у просјака), да види како живе три брата који ништа „на беломе свету нису имали до једну крушку“. Али не само да види, већ „ако зло живе да им да бољу храну“, (курзив наш). Под храном Бог не подразумева само прехрану у физичком смислу, већ много више од тога. У молитви „Оче наш“ стихом „хлеб наш насушни дај нам данас“ не упућује Божија реч само на обичан хлеб, већ на Тело Христово, које је Хлеб живота. Када Христа, након 40 дана поста у пустињи, искушава ђаво, Христос каже: „Не живи човек само о хлебу, него о свакој ријечи Божијој.“ (Лк. 4, 4). Или, када у Самарији, после разговора са женом Самарјанком, Исус каже ученицима: „Ја имам јело да једем за које ви не знате.“ (Јн. 4, 32), и објашњава им: „Јело је моје да вршим вољу Онога који ме је послао, и извршим његово дјело.“ (Јн. 4, 34), јасно је да јело означава пре свега духовну храну, јер у Бесједи на гори Христос каже: „Не брините се, дакле говорећи: Шта ћемо јести, или шта ћемо пити, или чиме ћемо се одјенути? Јер, све ово незнабошци ишту; а зна Отац ваш небески да вама треба све ово. Него иштите најприје Царство Божије и правду његову, и ово ће вам се све додати.“ (Мт. 6, 31–33) Управо тако поступа најмлађи брат из приповетке. Он не тражи ништа друго већ да му Бог да „жену од праве крви Хришћанске“. По угледу на бајку постоји градација — најстарији брат тражи готов производ — вино, средњи брат тражи овце, што је за нијансу сложеније од жеље најстаријег брата, али ипак остаје у домену хране и одеће. Једино најмлађи брат уопште не тражи храну, а при поновној посети анђела видимо да он и његова жена заправо једва имају шта да поједу (хлеб месе од млевеног жира). Јасно је да је прва посета анђела била само пред-тест,²¹ а да је права провера врлине у томе како ће се ко од браће понети са оним што су од Бога добили. У ствари, ако узмемо у обзир наведене цитате из Јеванђеља, већ на основу њихових жеља

²⁰ Види код: Милошевић-Ђорђевић 2006: 43–61.

²¹ Дарови су заправо „продужено средство прелиминарног проверавања“, како би рекао Мелетински. Види код: Милошевић-Ђорђевић 2006: 64.

могло се наслутити како ће ко поступити касније. Сам анђеолово говори најмлађем брату да је то што он жели тешко добити, односно најмлађи брат ће морати да се *дори* за испуњење своје жеље, што изгледа парадоксално. Ако је анђеолово могао да испуни жеље старије браће на волшебан начин, зашто то не може да учини и за најмлађег? Зато што се „Царство небеско с напором осваја, и подвижници га задобијају“ (Мт 11, 12) Анђеолово не може то да уради за најмлађег брата, али може, у труду његовом, да му помогне. Символика винове лозе и грожђа које једино најмлађем брату роди, више је него очигледна. Христос је сам себе назвао чокотом, а ученике своје лозом. Он каже: „Ја сам чокот, а ви лозе. Ко остаје у мени и ја у њему, тај доноси многи плод, јер без мене не можете чинити ништа.“ (Јн. 15, 5) Зашто после венчања анђеолово одводи најмлађег брата и његову невесту, царску кћер, у шуму, да годину дана живе у колиби? Сматрамо да се овде не ради о неком древном обреду иницијације, јер је у питању легендарна прича изразито хришћанског сижеа. Боравак у шуми јесте својеврсно искушеништво, односно, повлачење из света. У хришћанству постоји јасна разлика између небеског и овоземаљског, то јест светског. Христос каже за своје ученике да нису *од светиња* (Јн. 17, 15–17). Најмлађи брат не тражи најлепшу, нити најбогатију девојку, већ ону која је права хришћанка, која је по врлини најлепша, и на тај начин сведочи да није *од светиња*.

Приповетка *Очина заклейва* (СНП, 17) показује колико се легенде некада приближавају другим приповедним врстама.²² У њој су присутни елементи бајке — приповедање почиње динамично, садржи типску тријадну јунака и користи модел о несталој сестри (исти модел налазимо у бајкама: *Чардак ни на небу ни на земљи*, СНП, 2; или *Баш-Челик*, СНП, Додатак, 1). Али када браћа нађу несталу сестру, и када тајанствени зет постави пред њих задатак, одједном видимо да се тај модел расплињава и да се радња максимално успорава, а понашање јунака постаје пасивно, односно, уместо да пролази кроз чудесне авантуре, глави јунак има задатак само да посматра загонетне и стравичне призоре.²³ Пре свега, у бајкама сестру долази да проси обично нека невидљива стихија, а овде „један старац на двоколицима“. Задатак постављен пред браћу у бајци би био неки немогућ задатак, али овде видимо да је он за двојицу старије браће немогућ искључиво због недостатка врлине. Ради се у ствари о провери. Прва провера би заправо била просидба (старија браћа су прекршила очеву заклетву поводећи се за спољашњим изгледом просца, а најмлађи је поступио по очевој жељи), док би задатак да се коњу накоси траве где он закопа ногом, била поновна провера. Јунаци се градацијски искушавају (као у бајци), при чему је типично да се два старија брата показују неуспешнима. У овој приповетци браћа

²² Види код: Самарција 2011: 273.

²³ *Исјо*, 295.

други пут прекрше дату реч, подлегну похлепи и на крају све заокружују лажу да су урадили баш оно што се од њих тражило. Тек када овај задатак изврши најмлађи брат, и када му зет објасни значење призора које је видео, открива се суштина приповетке. Приликом тумачења, све слике добијају изразито метафорично значење, а целокупно путовање постаје излет у онострано. Јасно маркирана граница између светова је сребрни мост, и ступањем преко њега јунаци добијају могућност да завире у неке од тајни раја и пакла. Негативно понашање се кажњава адским мукама, а врлина — кроткост, смиреност, смерност, милосрђе, поштење — рајским блаженством. Кроткост најмлађег брата богато је награђена, и он постаје „особен тип медијатора, чија спознаја треба да непрекидно упозорава смртнике на трајне последице поступака“ (Самарџија 2011: 296). Зет који на крају пројављује своју свевидећу и свезнајућу природу, а суд изриче неопозиво и са ауторитетом, несумњиво је више од обичног старца. Иако често шаље посреднике, Бог се некада у приповеткама појављује и сам. У том случају „ставља маску нишчих“, и „пред човеком се најчешће појављује као старац“ (Самарџија 2012: 15).

Приповетку *Калуђер и четири њрјешника* (СНП, 21) одликују једноставна композиција и једноепизодност. На овај начин је поука коју носи истакнута у први план — то је нужност исповести, и погубност њеног одлагања. Наравно, као што је својствено жанру, и овде се критикују поступци и модели понашања који нису у складу са Божијим заповестима, односно патријархалним моралом. Једна од заповести је поштовање родитеља од стране деце. Непослушност и ружно опхођење деце према оцу и мајци ремете равнотежу у породици и, у овом случају, доводе до стравичног злочина — децеудиства од страна оца. Међутим, колико год страшан био грех, још је горе не исповедити га, и умрети без исповести. Тако у овој приповетки налазимо ликове великих грешника и мотив опроста који они добијају, ако се покају. Треба истаћи да, према хришћанском учењу, исповести треба да претходи покајање, без ког сам чин исповедања губи значај. Ако се грешник истински покаје, ма какав грех да је починио, биће му опроштено. Овакво схватање подразумева бескрајно милосрђе Божије, јер Бог жели да се сви људи спасу. Да би поука била убедљивија, приповедање је изузетно драматично и потврђује „склоност жанра према екстремима“ (Самарџија 2011: 289). Присутна је и одлика легендарне приче да се радије служи упечатљивим сликама, које поставља пред аудиторијум, него сложеним заплетом, карактеристичним за бајку. Већ друга реченица, помињањем ноћног доба и гробља, неминовно заокупља пажњу публике и уноси осећање напетости и страве. Присуство Бога се овде остварује кроз лик старог калуђера. Богоугодни калуђер, „бијеле браде и главе“, очигледно је изасланик Божији, јер зашто би уопште пу-

товао ноћу и то преко гробља? Осим тога, он није обичан калуђер јер успева да заустави утваре и да учини да се оне преобрате у људе. Претварање грешника у животиње (овде у коње), један је од облика кажњавања које срећемо у легендарним причама и бајкама.²⁴ Тиме се постиже већа драматичност, али и утисак сабласног, јер коњ у словенској митологији представља животињу која оличава везе са натприродним и која се, између осталог, везује за смрт и култ мртвих.²⁵ То може бити остатак древног веровања, којим се открива слој старији од хришћанског. Сматрамо, ипак, да је овај мотив употребљен ради постизања контраста. Пошто су после покрштавања Словена стари богови били проглашени демонима од стране хришћанства, можда се приказивањем покојника у виду коња овде жели истаћи њихово пребивање у свету нечистих сила, Божијих противника. С друге стране, молитва хришћанског калуђера, богоугодника, враћа им људско обличије, чиме им омогућава да се кроз чин исповести, покајања и праштања, присаједине осталим блаженопочившима.

Као представник злих оностраних бића у легендарним причама појављује се ђаво. У борби против Бога он покушава да преотме од њега што већи број људских душа. Међутим, хришћанска концепција на којој се заснива овај жанр подразумева да су сви покушаји ђавола унапред осуђени на неуспех.²⁶ На такву ситуацију наилазимо у приповетки *Побратимски дарови* (СНП, 20). Главни јунак је човек, представљен кроз типски лик великог грешника, чија су непочинства тако страшна „да је цијели град од њега на јадима био“. Па ипак, ни таквоме Бог неће окренути леђа, уколико је спреман на покајање. Бог је присутан у лику тајанственог, свезнајућег калуђера, који се појављује у другом делу приповести, као помоћник човеков, подстакнут сузама покојних родитеља заблуделог. У првом делу акценат је стављен на сусрет грешника са ђаволом. Намерен да почини још више страха, грешник полази на пут, и залутавши (чиме се заблуделост двоструко наглашава), заноћи у пећини. Пећина је јасно маркирани улаз у доњи свет.²⁷ Старац беле косе и браде који борави у пећини среће се и у бајкама²⁸ и представља једно од обличија у ком се појављује ђаво. Дошавши заправо у ад, човек се братими да ђаволом и продаје своју душу из похлепе за новцем и моћи (иако умало бива угушен тим „побратимским даровима“). Долазак на раскрсницу представља прекретницу у причи. Раскрсница је у словенској митологији опасно, „нечисто“ место које припада

²⁴ Види код: Радуловић 2009: 90.

²⁵ Види код: Толстој, Раденковић 2001: 280–283.

²⁶ Преварени ђаво типски је лик не само у легендама већ и у бајкама. Види више код: Самарџија 2011: 285.

²⁷ Види код: Радуловић 2009: 42–43.

²⁸ *Исјо* 43.

демонима.²⁹ Па ипак, управо на раскрсници нестају новци које је грешник добио од ђавола. Калуђер са бројаницама, Божији изасланик, поништава демонску моћ, одузима раскршћу његову митолошку снагу, као што Хришћанство руши древне богове и обара врата ада. Својим васкрсењем Христос поражава смрт и ђавола, а ад губи своју моћ над мртвима. Зато се и овај грешник који је, продавши душу, већ добио демонске особине, поново претвара у човека на калуђеров узвик: „Да васкрсне Бог!“. Није случајно овде приповедач употребио баш те речи, јер само оне могу да досегну до мрачног понора душе заблуделога и да раскину погодбу са ђаволом. Прекор калуђера упућен је свим хришћанима, и наглашава дидактичну функцију приповетке, алудирајући на речи из Јеванђеља: „Јер каква је корист човеку ако задобије сав свијет а души својој науди? Или какав ће откуп дати човјек за душу своју?“ (Мк. 8, 36–37). Обраћење и покајање грешниково је потпуно, као што је био потпун и његов пад, чиме легендарна прича изнова пројављује склоност ка екстремном.

Посебан случај представља приповетка *Добра дјела не њројагају* (СНП, Додатак, 14), која је пример преплитања жанрова. До самог краја, она по својим особинама припада новели,³⁰ али када старац (помоћник главног јунака), открије да није „чоек земаљски“, већ „анђео Божиј“ који је „послан био од Бога“ да јунака из мора избави за његова добра дела која је пред Богом учинио, приповетка се приближава легендарној причи. У потпуности прожета хришћанским духом, прича обилује познатим мотивима милосрђа, праведности и праштања.³¹ Занимљив је и моменат када цар каже главном јунаку: „Доведи оца свога и матер своју и сву фамиљу своју, и продај све имање своје; твој отац биће мој брат, а твоја мати моја сестра, а ти ћеш бити мој син и круне моје нашљедник, и сви ћемо живљети у једноме двору.“ Родитељи јунакови су веома богати. Зашто је потребно да продају све своје имање? Ово нас подсећа на Христове речи упућене богатом младићу: „Ако хоћеш савршен да будеш, иди продај све што имаш и подај сиромасима, и имаћеш благо на небу, па хајде за мном.“ (Мт. 19, 21) Завршетак приповетке јасно истиче дидактичну поенту — Бог је увек и свуда невидљиво присутан. Он надзире човекова дела, речи и помисли његовог срца. Све што је учињено, пред Богом је учињено, и ниједно добро дело неће пропасти.

²⁹ Види код: Толстој, Раденковић 2001: 465–466.

³⁰ Новела је по структури слична бајци, али се од ње разликује по одсуству фантастике. Садржина новеле је реалистичка, иако се најчешће у њој описују необични догађаји.

³¹ Главни јунак два пута даје сав новац који је добио од оца, први пут да откупи робље, а други пут да отплати дугове сељана. На крају, када треба да суди свом противнику, он му опрашта.

„Сан је лажа, а Бог је истина.“ (Караџић 1987: 249)

Представе о Богу, у нашим народним бајкама Вукове збирке, ретко су експлицитно изражене. Елементи паганског су најчешће помешани са хришћанским представама. Склоност бајке ка демитологизацији и десакрализацији омогућава коегзистирање и стапање различитих религијских становишта. Па ипак, етика и естетика бајке приближавају је хришћанском поимању, мада је можда боље рећи да се она везује више за опште идеје хришћанства, него за специфичан религијски систем.

Са друге стране, легендарна прича почива на хришћанском поимању света, у којој је Бог и Спаситељ, али и Судија. Од Њега, као што каже псалмописац, ништа није скривено. Бог општи са човеком сам, или преко својих заступника, испитује га, награђује или кажњава. Без Бога сам човек не може учинити ништа, а овај свет постаје поприште драматичне борбе за душу човекову, у којој непријатељ ђаво, чини све да је преотме од Бога, а Бог вазда дејствује не би ли је од пропасти сачувао.

Извори

- Караџић 1988: **Караџић, Вук Стефановић**. Српске народне приповијетке. — Београд: Просвета. — 770 с.
- Караџић 1987: **Караџић, Вук Стафановић**. Српске народне пословице. — Београд: Просвета. — Нолит. — 389 с.

Литература

- Милошевић-Ђорђевић 1971: **Милошевић-Ђорђевић, Нада**. Заједничка теметско-сижејна основа српскохрватских неисторијских епских песама и прозне традиције. — Београд: Филолошки факултет. — 396 с.
- Милошевић-Ђорђевић 2006: **Милошевић-Ђорђевић, Нада**. Од бајке до изреке, обликовања и облици српске усмене прозе. — Београд: Књижевност и језик. — 189 с.
- Карановић 1989: **Карановић, Зоја**. Закопано благо — живот и прича. — Нови Сад: Братство-јединство. — 191 с.
- Латковић 1991: **Латковић, Видо**. Народна књижевност I. — Београд: Научна књига. — 287 с.
- Поповић 1905: **Поповић, Павле**. Приповетка о девојци без руку, студија из српске и југословенске књижевности. — Београд. — 123 с.
- Проп 2013: **Проп, Владимир Јаковљевич**. Историјски корени чаробне бајке. — Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића. — 466 с.
- Радуловић 2009: **Радуловић, Немања**. Слика света у српским народним бајкама. — Београд: Институт за књижевност и уметност. — 323 с.

- Самарџија 2011: **Самарџија, Снежана**. Облици усмене прозе. — Београд: Службени гласник. — 493 с.
- Самарџија 2012: **Самарџија, Снежана**. Када Бог крпи opakлију (представе о Богу у усменој прози). — In: Зборник радова са VI међународног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (28–29. X 2011). — Крагујевац. — 11–24 с.
- Толстој 2001: **Толстој, С., М., Раденковић Љ.** Словенска митологија, енциклопедијски речник. — Београд: Zepet Book World. — 593 с.
- Чајкановић 2003: **Чајкановић, Веселин**. Стара српска религија и митологија. — Ниш: Просвета. — 280 с.
- Свето Писмо 1998: Свето Писмо. Нови Завјет. — Београд: Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве, 1998. — Четврто исправљено издање. — 506 с.

Portrayals of God in Serbian Folk and Religious Tales

Summary: The paper deals with the ways God is portrayed in folk and religious tales of Vuk Stefanović Karadžić collection. The portrayal of God in the folk (fairy) tales is never explicit. The elements of pagan are mixed with Christian in the way that they often exist side by side. However, ethics and aesthetics of a fairy tale come very close to Christian values and portrayal of sanctity. Still, it may be more precise to say that a fairy tale is closer to general ideas of Christianity, than to Christian religious system.

On the other hand, a religious tale is based on Christian conception of the world, in which God is both the Saviour and the Judge. God communicates with man, alone or through His representatives — angels, saints, monks, priests. He puts man on trial, rewards or punishes him. The didactic function is characteristic for a religious tale.

Key words: God, folk (fairy) tale, religious tale, oral prose.